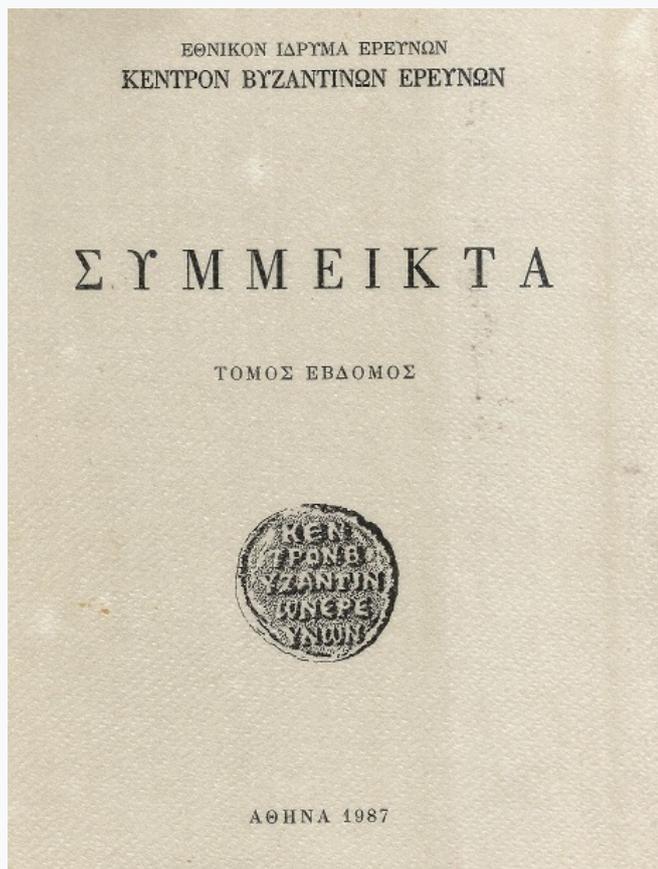

Byzantina Symmeikta

Vol 7 (1987)

SYMMEIKTA 7

Θρησκευτικές αδελφότητες λαϊκών στα Ιόνια νησιά

Νίκος Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ

doi: [10.12681/byzsym.716](https://doi.org/10.12681/byzsym.716)

Copyright © 2014, Νίκος Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΜΟΣΧΟΝΑΣ Ν. Γ. (1987). Θρησκευτικές αδελφότητες λαϊκών στα Ιόνια νησιά. *Byzantina Symmeikta*, 7, 193–204.
<https://doi.org/10.12681/byzsym.716>

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΑΔΕΛΦΟΤΗΤΕΣ ΛΑΪΚΩΝ ΣΤΑ ΙΟΝΙΑ ΝΗΣΙΑ*

Στην περίοδο της βενετικής κυριαρχίας εμφανίζεται και εδραιώνεται στα Ιόνια νησιά ο θεσμός των θρησκευτικών αδελφοτήτων λαϊκών. Πρόκειται για συσσωματώσεις ατόμων που συνδέονται με κοινά ενδιαφέροντα είτε επαγγελματικά, είτε αποκλειστικά πνευματικά. Το στοιχείο αυτό διαφοροποιεί τις αδελφότητες σε συντεχνιακές και σε καθαρά θρησκευτικές αδελφότητες. Παρά τη διάκριση αυτή ο θρησκευτικός χαρακτήρας ήταν κυρίαρχος στις εκδηλώσεις των αδελφοτήτων και των δύο κατηγοριών.

Στα κείμενα της εποχής η συντεχνία αποκαλείται *μαϊστράντζα*¹ και *άρτε*² και η συντεχνιακή αδελφότητα *σκόλα*³ ή σπανιότερα *φράγια*⁴. Συνηθέστερος, αλλά και ευρύτερος σημασιολογικά, υπήρξε ο όρος *αδελφότης*, καθώς επίσης

* Το άρθρο αυτό αποτελεί επεξεργασία ανακοίνωσης που είχα παρουσιάσει στο Β' Συνέδριο Επτανησιακού Πολιτισμού (Λευκάδα, Σεπτέμβριος 1984).

1. Βλ. Λεωνίδα Χ. Ζώη, *Αι εν Ζακύνθω Συντεχνίαι*, Ζάκυνθος 1893, σελ. 33 (Εις τους 1695, μαίον 5. Εγίνικε μάζοξης απο τη μαϊστράντζα των τζαγκαράδο...), 64, 74, 78 (1620, Δεκεμβρίον 12... η μαεστράντζα των χτιστάδων...), 79-80, 82 (δια όνομα της επίλοιπης Μαϊστράντσας και παρακάτω... ότι η αυτή εκκλησία με το περιήγηρόν της και ως καθώς ευρίσκεται να ίναι και να διαμένη δια αδελφάτο της αυτής Μαϊστράντσας και πάντοτε διαδόχων αυτών, ως καθώς έχον και οι άλλαι Μαϊστράντσες αδελφάτα εις άλλαις εκκλησίαις) και 83.

2. Βλ. Ζώη, ό.π., σελ. 37 (εις τες χριές της άρτες μας). Επίσης απαντά και ο τύπος *άρτη*· βλ. Ζώη, ό.π., σελ. 85 (...1709, Ιουνίον 13, μη έχοντας η άρτη μας εκκλησία, ως καθώς έχον η άλλαις άρταις...) και 86. Πρόκειται για μεταγραφή του ιταλικού όρου *arte* (= τέχνη, συντεχνία). Με την ίδια έννοια απαντά και η ελληνική μετάφραση του όρου *τέχνη*· βλ. Ζώη, ό.π., σελ. 65 (...γαστάλι της τέχνης της μαραγκοσίνης κάμνοντας και δια όλους τους έτερους μαστόρους τις αυτίς τέχνις...) και 67.

3. Βλ. Ζώη, ό.π., σελ. 37 (1706, Αγούστον 9. Εις το ναό του αγίου Λαζάρου οπουνε σκόλα τον τζακαράδο και ταμπάκνδον και παρακάτω με την πρετέζα όπου έχοννε πως να ημπορούν ξέχωρα να κάμουν άλλην σκόλα ειδικήν τους με την εικόνα του αγίου Νικολάου...), 65, 67, 86, 88, 163, 164. Ο όρος αποτελεί μεταγραφή του ιταλικού *scola* > *scuola* (= σωματείο, αδελφότητα).

4. Βλ. Ζώη, ό.π., σελ. 37 και 38. Πρόκειται για φωνητική απόδοση του βενετικού *fragia* (*fraglia* < *fratalea* – αδελφότητα)· βλ. Giuseppe Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano, seconda edizione aumentata e corretta*, Βενετία 1856, σελ. 285 (λ. *fragia*).— Σχετικά με τα παραπάνω βλ. και Ζώη, ό.π., σελ. 26-27.

οι όροι *αδελγάτο* και *συναδελγάτο*. Τα μέλη των αδελφοτήτων αποκαλούνται αντίστοιχα *αδελφοί* ή *συναδελφοί*¹.

Εκτός απο τις περιπτώσεις των συντεχνιακών αδελφοτήτων όπου φυσικά εγγράφονταν μέλη υποχρεωτικά όσοι ασκούσαν το ίδιο επάγγελμα, στις θρησκευτικές αδελφότητες γίνονταν δεκτά ως μέλη άτομα που αποδέχονταν τους πνευματικούς στόχους του σωματείου. Κατα κανόνα τα μέλη-τους ήταν άντρες. Οι αδελφότητες έφεραν την επωνυμία του ιερού προσώπου που ήταν προστάτης της συντεχνίας ή που προς τιμή-του είχε ιδρυθεί η αδελφότητα. Η ίδρυση και η λειτουργία των αδελφοτήτων γινόταν με την έγκριση των πολιτικών και των εκκλησιαστικών αρχών. Κάθε αδελφότητα τηρούσε ένα επίσημο βιβλίο, γνωστό άλλοτε με τους ειδικούς όρους *μαρέγκολα* (*maregola*)² ή *καπιτολάριον*³ κι άλλοτε με τις κοινές ονομασίες *κώδιξ*⁴ ή *βραβείον* που χρησιμοποιούνται για τα αντίστοιχα βιβλία ναών και μονών. Σ' αυτό καταχωρίζονταν η ιδρυτική πράξη και οι σκοποί του σωματείου, τα ονόματα των μελών και η δραστηριότητά-του (πρακτικά συνελεύσεων, εγγραφές νέων μελών, συνδρομές μελών, αποδοχή δωρεών κ.λπ.), όπως επίσης και η επικύρωση των σχετικών πράξεων απο τις πολιτικές ή τις εκκλησιαστικές αρχές. Τα σχετικά με την ίδρυση και τους σκοπούς της αδελφότητας διατυπώνονταν είτε σε σύντομο σημείωμα γραμμένο στην αρχή του κώδικα, είτε σε αναλυτικότερους κανονισμούς που έχουν τη δομή καταστατικού (συχνότερους απο τα τέλη του 17ου αιώνα)⁵.

Τα μέλη συνέρχονταν σε ετήσιες τακτικές και σε έκτακτες γενικές συνελεύσεις. Η γενική συνέλευση, το *καπίτολο*⁶ όπως λεγόταν, ήταν το κυρίαρχο

1. Οι όροι *συναδελγάτο* και *συναδελφοί* αποδίδουν τους αντίστοιχους ιταλικούς *confraternita* (γαλλικά *confrérie*, ισπανικά *confradía*) και *confratelli* που είχαν αντίστοιχα την έννοια συντεχνιακής ή θρησκευτικής αδελφότητας και των μελών-της.

2. Απόδοση του βενετικού όρου *mariegola*, που ετυμολογείται απο τον λατινικό *matri-cula* (*matricola* (*marigola* ή, σύμφωνα με άλλη ετυμολογία, απο τη συνεκφορά των λέξεων *mare* (= madre) *regola*). Βλ. P o m p e o G. M o l m e n t i, *La storia di Venezia nella vita privata*, τόμ. Α', Μπέργκαμο 1927, σελ. 149.— G i o v a n n i S a g r e d o, *Sulle consorterie delle arti edificative in Venezia*, Βενετία 1856, σελ. 51.

3. Ελληνική μεταγραφή του βενετικού *capitolare*. Για τη χρήση του όρου στη Λευκάδα βλ. Κ ω ν σ τ. Γ. Μ α χ α ρ ά, *Ναοί και Μοαί Λευκάδος*, Αθήνα 1957, σελ. 12 (σχετικά με την ετυμολογία του όρου βλ. τη σημ. 2).

4. Συχνά απαντούν οι τύποι *κόντικας* (βλ. Ζ ώ τ, ό.π., σελ. 86 και *εκάμει το παρόν λίμπρο να σεοβήρη για Κόντικας*. . . και σελ. 87 *το παρόν λίμπρο το οποίο έχει να σεοβαίρη για Κόντικα της Εκκλησίας*) ή *κόνδικας* (βλ. Μ α χ α ρ ά, ό.π., σελ. 108 . . . *αφότης γραφή Αδελφός εις τον παρόν κόνδικα*).

5. Οι καταστατικές διατάξεις της αδελφότητας αποκαλούνται συνήθως *καπίτολα* (βλ. Μ α χ α ρ ά, ό.π., σελ. 108) ή *κεφάλαια* (ό.π., σελ. 87, 115, 127, 133, 138, 147) και σπανιότερα *συμφωνίαις* (ό.π., 154) ή *άρθρα* (ό.π. σελ. 161, 167).

6. Πρόκειται για υιοθέτηση του βενετικού όρου *capitolo* που σήμαινε συνέλευση με-

όργανο της αδελφότητας¹ εξέλεγε με ψηφοφορία και με πλειοψηφία τα μέλη του προεδρείου¹ και τους άλλους αξιωματούχους της αδελφότητας, καθώς επίσης τους ιερείς και τα νέα μέλη-της. Όλα τα θέματα που ενδιέφεραν την αδελφότητα παρουσιάζονταν, συζητούνταν και θέτονταν σε ψηφοφορία στη γενική συνέλευση που έπαιρνε με πλειοψηφία τις αποφάσεις.

Οι αξιωματούχοι της αδελφότητας, σύνδικοι², γαστάλδοι³, προκουρατόροι⁴ και ο γραμματικός⁵ εκλέγονταν με ορισμένη θητεία για ένα, συνηθέστερα δύο, σπανιότερα για περισσότερα χρόνια. Η εκλογή-τους επικυρωνόταν απο τις βενετικές αρχές. Ο Βενετός προβλεπτής μάλιστα είχε το δικαίωμα να προβεί στην παύση και στην αντικατάσταση των μελών του προεδρείου σε περίπτωση που καταγγελλόταν ότι είχαν αθετήσει τις υποχρεώσεις-τους. Φυσικά η θητεία

λών συλλόγου, σωματείου ή αδελφότητας. Βλ. B o e r i o, ό.π., σελ. 134 (λ. *capitolo*). Στην κοινή ιταλική η λέξη *capitolo* σημαίνει επίσης «κεφάλαιο», «άρθρο» και με την έννοια αυτή συνάπτεται με το ουσιαστικοποιημένο επίθετο *capitolare*, που αναφέρεται παραπάνω.— Η έννοια της συνέλευσης αποδιδόταν επίσης με τους όρους *σύναξις* (βλ. Ζώη, ό.π., σελ. 37.— Μ α χ α ι ρ ά, ό.π., σελ. 109.— Πρβλ. G e o r g e L e o n t s i n i s, *The rise and fall of the confraternity churches of Kythera*, XVI. Internationaler Byzantinistikkongress, Akten II/6, Jahrbuch der Osterreichischen Byzantinistik, 32/6 (1982), σελ. 59-68 και συγκεκριμένα στη σελ. 66) και *μάζωξις* (βλ. Ζώη, ό.π., σελ. 33 και 39).

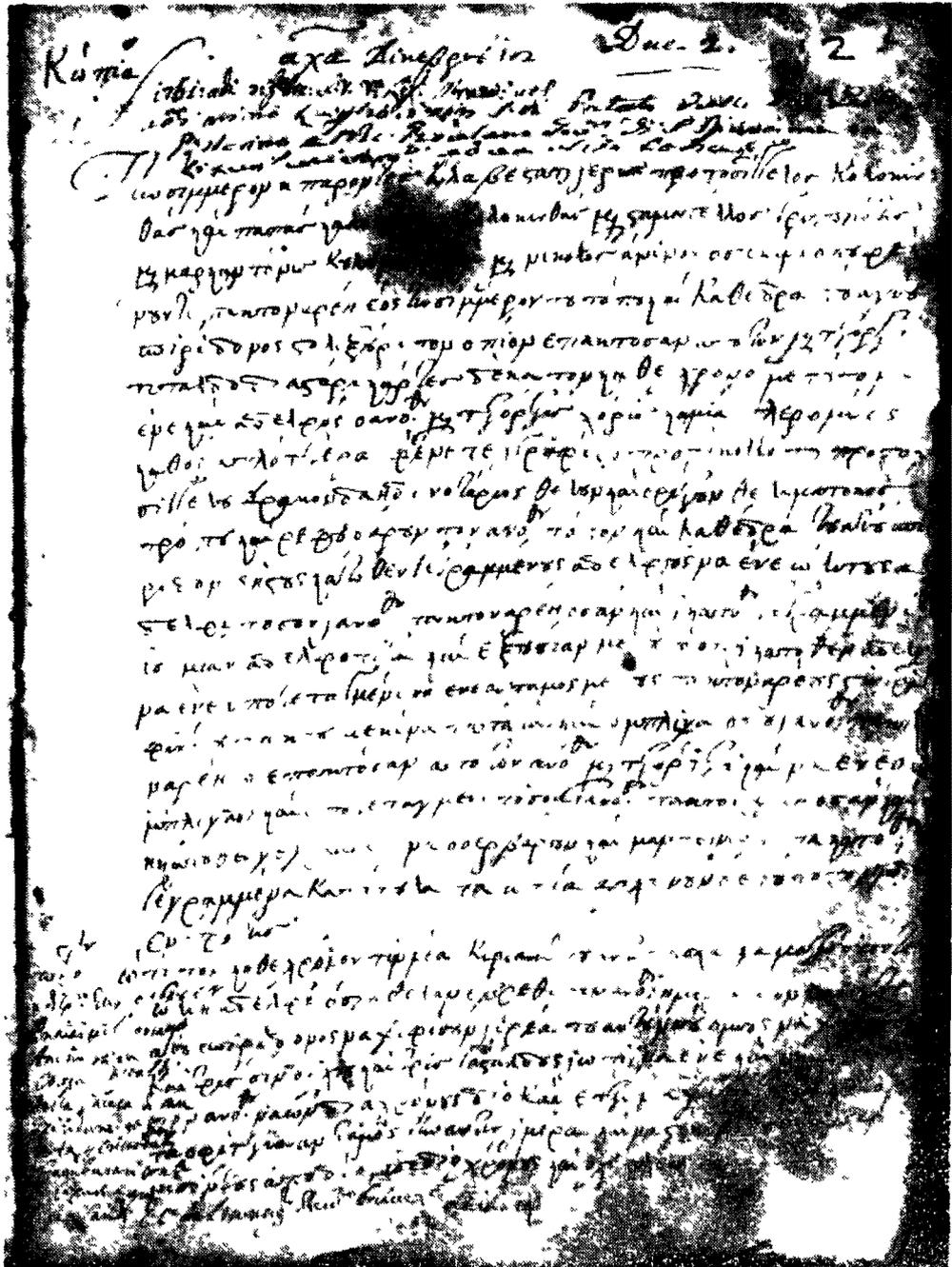
1. Το προεδρείο αποκαλείται *banca* και τα μέλη-του *bancali* (πρβλ. B o e r i o, ό.π., σελ. 60, λ. *banca / banca de scola* και *bancal*), αλλά η χρήση των όρων αυτών δεν είναι γενικευμένη.

2. Συχνά απαντά με τον τύπο *σύνδιχοι* (η λέξη αποτελεί μεταγραφή της ιταλικής *sindico* που έχει, φυσικά, ελληνική προέλευση).

3. Ο όρος *γαστάλδος* αποτελεί μεταφορά του βενετικού *gastaldo* (*castaldus*, *castaldo* = οικονόμος, διαχειριστής). Στον κώδικα του συναδελφικού ναού του Αγίου Σπυρίδωνα του Λιξουριού, σε πράξη του έτους 1756, απαντά η διατύπωση: *γαστάλδος, ήγουν κοβερναδόρος* (Ιστορικό Αρχείο Κεφαλονιάς, *Εκκλησιαστικό Αρχείο, Ναοί, XXXIV*, φ. 89ν).— Ο όρος σπανίζει στα καταστατικά των αδελφοτήτων της Λευκάδας (απαντά στο καταστατικό του συναδελφικού ναού του Παντοκράτορα του έτους 1699· βλ. Μ α χ α ι ρ ά, ό.π., σελ. 109 και 110). Συνηθέστερα απαντούν σ' αυτά οι όροι *κυβερνήται*, *κυβερνητάδες*, *επίτροποι*. Βλ. Μ α χ α ι ρ ά, ό.π., σελ. 88, 90, 116, 117 (*επίτροποι και κυβερνητάδες*), 127, 135, 136, 149, 154, 155 (*κυβερνήται και επίτροποι*), 161 (*επιτρόπους και κυβερνήτας*), 163, 167 (*επιτρόπους κυβερνήτας*), 170, 171 και αλλού.

4. Πρόκειται για μεταγραφή του ιταλικού τύπου *procuratori* (στον ενικό *procuratore* = επίτροπος). Το αξίωμα αυτό άλλοτε συμπίπτει με του γαστάλδου, όπως φαίνεται στις περιπτώσεις των λευκαδίτικων αδελφάτων, κι άλλοτε αποτελεί αξίωμα ξεχωριστό, όπως μαρτυρεί και η διατύπωση που υπάρχει σε πράξη της 23 Μαΐου 1723 εγγραμμένης στον κώδικα του συναδελφικού ναού του Αγίου Θεοδώρου του Κάστρου Κεφαλονιάς: *Μέσα ις του ναόν του αγίου Θεοδώρου, εδό ις το μπουόργο, εσινάχτισαν γαστάλδι, προκουρατόρι και σιναδελφι του αφτού ναοί*. . . (Ιστορικό Αρχείο Κεφαλονιάς, *Εκκλησιαστικό Αρχείο, Ναοί, XIX*, φ. 56r).

5. Βλ. Μ α χ α ι ρ ά, ό.π., σελ. 116 και 149. Επίσης απαντούν οι όροι *καντζηλιέρης* (ό.π., σελ. 110, μεταφορά του ιταλικού *cancelliere*) και *γραφεύς* (ό.π., σελ. 135).

Ιδρυτική πράξη της Αδελφότητας του Αγίου Σπυρίδωνα στο Λιξούρι
 (12 Δεκεμβρίου 1601) Κώδικας του Ναού του Αγίου Σπυρίδωνα Λιξουριού, φ. 2r
 Τοπικό Ιστορικό Αρχείο Κεφαλονιάς

του διορισμένου απο τον προβλεπτή προεδρείου ήταν προσωρινή, μέχρι να εκλεγεί νέο κανονικό προεδρείο απο τη γενική συνέλευση¹. Τα υποψήφια νέα μέλη της αδελφότητας προτεινόταν στη γενική συνέλευση και εκλέγονταν, όπως αναφέρθηκε, με πλειοψηφία. Κάθε μέλος έπρεπε να καταβάλλει ένα χρηματικό ποσό για συνδρομή. Εάν δεν εκπλήρωνε τις υποχρεώσεις που είχε σαν μέλος της αδελφότητας, οι σύνδικοι και οι γαστάλδοι τον απέπεμπαν και ό,τι είχε προσφέρει ως τότε στην αδελφότητα χαρακτηριζόταν όχι συνδρομή μέλους, αλλά δωρεά και έμενε σε όφελος της αδελφότητας. Όποιος είχε διαγραφεί δεν είχε το δικαίωμα να ξαναγίνει μέλος.

Ενώ ο κύριος σκοπός των συντεχνιών ήταν η προάσπιση των συντεχνιακών συμφερόντων και η αλληλοβοήθεια των μελών-τους, φαινομενικός προορισμός των καθαρά θρησκευτικών αδελφοτήτων και επίκεντρο της δραστηριότητάς-τους ήταν η ίδρυση και η λειτουργία του «συναδελφικού» ναού. Σύμφωνα με όσα στοιχεία είναι γνωστά, η αδελφότητα αποκτούσε μια εδαφική περιοχή, όπου έχτιζε τον ομώνυμο ναό, και την υπόλοιπη έκταση τη χώριζε σε οικόπεδα που τα πάκτωνε σε όσους ήθελαν να εγκατασταθούν εκεί ως ενορίτες του ναού. Τη φροντίδα του συναδελφικού ναού την είχαν οι προκουρατόροι ή επίτροποι. Με δικές-της δαπάνες η αδελφότητα φρόντιζε επίσης για τον εξοπλισμό και για τον εξωραϊσμό του ναού. Τη λειτουργία του ναού-της η αδελφότητα την εμπιστευόταν σε ένα ή περισσότερους ιερείς που εκλέγονταν και αυτοί, όπως ειπώθηκε, απο τη γενική συνέλευση με ορισμένη θητεία (ετήσια, διετή ή τριετή)². Για να εκλεγούν οι ιερείς έπρεπε οπωσδήποτε να είναι μέλη της αδελφότητας³. Η εκλογή-τους επικυρωνόταν απο τον Βενετό προβλεπτή ή, σ' άλλες περιπτώσεις, απο τον αρχιεπίσκοπο που παρευρισκόταν στην εκλογή και συνυπέγραφε τη σχετική πράξη μαζί με το προεδρείο της αδελφότητας. Άλλοτε πάλι η εκλογή του ιερέα επισημοποιόταν με τη σύνταξη νοταριακής πράξης. Ειδικές διατάξεις ρύθμιζαν τα σχετικά με τον χρόνο και τον τρόπο που οι νέοι ιερείς αναλάμβαναν τα καθήκοντά-τους. Οι εφημέριοι του συναδελφικού ναού συνήθως δεν είχαν άλλη οικονομική αποζημίωση για το λειτουργήμα που ασκούσαν, εκτός απο ό,τι τους πρόσφεραν οι αδελφοί και οι ενορί-

1. Περίπτωση τέτοιας παρέμβασης του προβλεπτή (2 Δεκεμβρίου 1735) μαρτυρείται στον κώδικα του συναδελφικού ναού του Αγίου Σπυρίδωνα του Λιξουριού (Ιστορικό Αρχείο Κεφαλονιάς, *Εκκλησιαστικό Αρχείο, Ναοί*, XXXIV, φ. 72^γ-ν).

2. Εξάιρεση αποτελούν περιπτώσεις ιερέων κτητόρων του συναδελφικού ναού που παρέμεναν αυτοδίκαια ισόβιοι εφημέριοι (βλ. *Μαχαιρά*, ό.π., σελ. 133-134, 148, 162, 168-169), καθώς και περιπτώσεις μεταβίβασης ή ανάληψης ισόβιας εφημερίας με κληρονομικό δικαίωμα (συγγενείς ιερέων ή αδελφών κτητόρων του συναδελφικού ναού· βλ. *Μαχαιρά*, ό.π., σελ. 128, 154, 169).

3. Μόνο σε περίπτωση που δεν υπήρχαν ιερείς ανάμεσα στους αδελφούς, επιτρεπόταν η εκλογή, ως εφημέριου του συναδελφικού ναού, ιερέα που δεν ήταν ως τότε μέλος της αδελφότητας. Βλ. *Μαχαιρά*, ό.π., σελ. 116, 127 και 185.

τες για την τέλεση των ιεροπραξιών. Αλλά και οι αδελφοί ήταν υποχρεωμένοι με απειλή διαγραφής, να απευθύνονται στον εφημέριο της αδελφότητας για να τελήσει τις κοινωνικές ιεροπραξίες (βάπτιση, αρραβόνια, γάμο, κηδεία)¹. Αντίστοιχα και οι συντεχνίες προέβαιναν στην εκλογή των ιερέων και φρόντιζαν για τη συντήρηση του ναού, όπου έδρευε η συντεχνιακή αδελφότητα.

Κάθε αδελφότητα είχε το δικό-της λάβαρο, όπου σε πορφυρό βάθος εικονιζόταν (συνήθως σε προτομή) ο προστάτης άγιος ή και τα συντεχνιακά εμβλήματα. Οι συντεχνίες ήταν μάλιστα υποχρεωμένες να μετέχουν στις επίσημες θρησκευτικές και πολιτικές πομπές μαζί με τα λάβαρά-τους². Αντίθετα με τα εκκλησιαστικά λάβαρα, που έχουν κατακόρυφη φορά, τα λάβαρα των αδελφοτήτων είχαν οριζόντια αναδίπλωση και ήταν προσαρμοσμένα με τη μία πλευρά-τους σε κοντάρι, όπως οι σημαίες. Τέτοια λάβαρα απεικονίζονται στον σπουδαιότατο απο ιστορική άποψη πίνακα του ζακυνθινού ζωγράφου Ιωάννη Κοράη του Πρεσβύτερου «Λιτανεία του Αγίου Χαραλάμπη» (1756), που αποτελεί το ελληνικό ανάλογο του περίφημου πίνακα του Gentile Bellini «Λιτανεία του Σταυρού στην πλατεία του Αγίου Μάρκου» της Βενετίας. Λάβαρα συντεχνιών απεικονίζονται επίσης στους πίνακες του Νικόλα Κουτούζη «Λιτανεία του Αγίου Διονυσίου» (1766) και του Νικόλαου Καντούνη «Λιτανεία των Αγίων Πάντων» (1808)³.

Στα Ιόνια νησιά υπήρχαν σε λατινικούς ναούς και αδελφότητες δυτικών (Ιταλών κ.ά.), όπως η «Αδελφότητα της Αγίας Δωρεάς» (*Scuola del Santissimo Sacramento*) που είχε ιδρυθεί στις αρχές του 16ου αιώνα στο νάο της

1. Χαρακτηριστική είναι η ρήτρα που περιέχεται στον κώδικα του συναδελφικού ναού του Αγίου Σπυρίδωνα του Λιξουριού (12 Δεκεμβρίου 1601): *ότι όποιος εκίνος απο τους κατοθεν αδελφούς δεν ήθελεν έστεν αδελφός και νικοκίριος ησ άλλιν έτερι εκλισίαν και ήθελε πάγι αλλοί ισ άλλον επιμέριον να κάμη βαπτισιάν, αρραβόνια, στεφανόματα ή θιαπτικό, να μπορούν η σίνδιχι και γαστάλδι να τον ενγάνουν έξο απο το αδελφάτο και να μιν γρικάτε πλέον αδελφός* (Ιστορικό Αρχείο Κεφαλονιάς, ό.π., φ. 3Γ).

2. Βλ. και E r m a n n o L u n z i, *Della condizione politica delle Isole Jonie sotto il dominio veneto, versione con note di Marino Dr. Tjpaldo-Foresti e Nicolò Barozzi riveduta ed aumentata dall'Autore*, Βενετία 1858, σελ. 479.— Ζ ώ η, ό.π., σελ. 27 και 29.— Πρβλ. Μ α χ α ι ρ ά, ό.π., σελ. 11-12 και Η. Γ. Ρ ο ν τ ο γ ι ά ν η ς, *Ιστορία της νήσου Λευκάδος*, τόμ. Α', Αθήνα 1980, σελ. 653.

3. Βλ. αναλυτικότερα το έργο του Ύ ώ ν η Σ π η τ έ ρ η, *Τρεις αιώνες νεοελληνικής τέχνης, 1660-1967*, Εκδοτικός Οργανισμός Πάπυρος [Αθήνα 1979], τόμ. Α', σελ. 94-102. Πρβλ. και την απεικόνιση της λιτανείας του Corpus Christi στον Χάνδακα, τον 16ο αιώνα, σε μικρογραφία του ζωγράφου Γεώργιου Κλώντζα στον Μαρκανό κώδικα Cl. VII, 22 (1466), φ. 134ν. Βλ. Α θ α ν ά σ ι ο υ Δ. Π α λ ι ο ύ ρ α, *Ο Ζωγράφος Γεώργιος Κλώντζας (1510 εί - 1608) και αι μικρογραφίαι τον κώδικος αυτού*, Αθήνα 1977, πίν. 283 (και σελ. 135).— Διαφορετικού τύπου είναι τα λάβαρα των συντεχνιών που περιγράφονται απο τον Μ α χ α ι ρ ά, ό.π., σελ. 12 («είδος εξ'απτερύγων») με την εικόνα του προστάτη άγιου στη μία όψη και της Θεοτόκου στην άλλη).

Ιωάννη Κοσμά, Αιτανεία των Αγίων Χαγαλάμπη (1756) Ασπ-ουισσιζ Νοισεο Ζζζ, 29θ02

Παναγίας των Χαρίτων (Santa Maria delle Grazie) στη Ζάκυνθο¹, η σύγχρονη και ομώνυμη αδελφότητα στο ναό του Αγίου Νικολάου του Κάστρου στην Κεφαλονιά², καθώς και η επίσης ομώνυμη αδελφότητα που είχε ιδρυθεί το 1635 με άδεια της βενετικής συγκλήτου στο ναό της Παναγίας της Νίκης (Santa Maria della Vittoria) στο Αργοστόλι³ κ.ά. Η οργάνωση και η λειτουργία των (ορθόδοξων και λατινικών) αδελφοτήτων στα Ιόνια νησιά κωδικοποιήθηκε με τον εκκλησιαστικό κανονισμό που εκδόθηκε από τον Γενικό Προβλεπτή για τη Θάλασσα Λυγούστινο Sagredo το 1754⁴.

* * *

Παρόλο που οι συσσωματώσεις ατόμων με κοινά ενδιαφέροντα είναι φαινόμενο αρχαιότατο, ευρύτατα διαδομένο και γνωστό στον ελληνικό κόσμο σε όλη την ιστορική-του διάρκεια⁵, ο θεσμός των θρησκευτικών αδελφοτήτων ατόμων λαϊκών, όπως εμφανίζεται στα Ιόνια νησιά, αποτελεί φαινόμενο που οφείλεται σε ξένες πολιτισμικές επιδράσεις και ως ένα βαθμό είναι προϊόν της ξένης επέμβασης στη διαμόρφωση των δομών της βενετοκρατούμενης νησιωτικής κοινωνίας.

Το πρότυπο των αδελφοτήτων αυτών πρέπει να αναζητηθεί στις βενετι-

1. Βλ. Ζώη, ό.π., σελ. 186 και Του ίδιου, *Λεξικόν Ιστορικών και Λογογραφικών Ζακύνθων*, τόμ. Α', Αθήνα 1963, σελ. 509-510. — Πρβλ. Ντίνος Κονόμος, *Εκκλησίες και Μοναστήρια στη Ζάκυνθο*, Αθήνα 1967, σελ. 173.

2. Ηλία Α. Τσιτσέλη, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τόμ. Α', Αθήνα 1904, σελ. 482, σημ. 2.

3. Archivio di Stato di Venezia, *Senato, Mar*, reg. 93, φ. 115^r v. — Αντιπαράβαλε Innocenzo Da Modugno, *Cefalonia Cattolica*, Φολίνιο 1903, σελ. 11.

4. Βλ. Dr. G. P o j a g o, *Le Leggi Municipali delle Isole Jonie dall'anno 1386 fino alla caduta della Repubblica Veneta*, τόμ. Β', Κέρκυρα 1848, σελ. 157-170 (βλ. ιδιαίτερα *Ordini per le chiese di confraternità*, σελ. 159-161 και *Ordini per le scuole e confraternite di rito latino*, σελ. 170). — Πρβλ. Μαχαίρα, ό.π., σελ. 21 κ.π. (μετάφραση των άρθρων του κανονισμού που αφορούν στους ορθόδοξους συναδελφικούς ναούς βλ. στις σελ. 26-29) και Διονυσίου Στεφάνου, *Περί ενοριών ή συναδελφικών ναών κατά το κρατήσαν προ της ενώσεως της Επτανήσου σύστημα, εν σχέσει προς το εν τη λοιπή Ελλάδι, Πρακτικά του εν Κερκύρα Πρώτου Πανιονίου Συνεδρίου* (20-22 Μαΐου 1914) και εν αυτώ ανακοινώσεις, Αθήνα 1915, σελ. 90-95.

5. Βλ. το εμπειριστατωμένο άρθρο του [Ε.] K o r n e m a n n, *Collegium*, RE τόμ. IV, 1, Στουτγάρδη 1900, στήλες 380-480 και του [Α.] S t ö c k l e, *Berufsvereine*, στο ίδιο έργο, Supplementband IV, Στουτγάρδη 1924, στήλες 155-211. — Βλ. ακόμη G. M o n t i, *Le corporazioni nell'ero antico e nell'alto medio ero*, Μπάρι 1934. — G. Z o r a s, *Le corporazioni bizantine. Studio sull'Επαρχικόν Βιβλίον dell'Imperatore Leone VI*, Ρώμη 1931 (πρβλ. τη βιβλιοκρισία του G. O s t r o g o r s k y, BZ 33 (1933), σελ. 389-395). — Άναστ. Π. Χριστοφιλόπουλου, *Το Επαρχικόν Βιβλίον Λέοντος του Σοφού και αι συντεχνίαι εν Βυζαντίω*, Αθήνα 1935. — Νικόλαου Ι. Πανταζόπουλου, *Ελλήνων συσσωματώσεις κατά την Τορκοκρατίαν*, Αθήνα 1958.

κές θρησκευτικές αδελφότητες (*confraternite* ή *scuole laiche di devozione*), που εντάσσονται σ' ένα ευρύτερο, πανευρωπαϊκό λαϊκό πνευματικό κίνημα του μεσαίωνα. Η καταγωγή του θεσμού αμφισβητείται όμως συνδέεται στενά με την εξέλιξη που είχαν οι συντεχνιακές ενώσεις (*artes*) μέσα στο κλίμα της μεσαιωνικής θρησκευτικότητας. Οι αδελφότητες ιδρύονταν στο όνομα ενός ιερού προσώπου (προστάτη άγιου) από άτομα που είχαν κοινούς δεσμούς (επαγγελματικούς, καταγωγής, γειτνίασης ή άλλους) και οπωσδήποτε κοινά πνευματικά ενδιαφέροντα. Φαινομενικός σκοπός της ίδρυσης μιας αδελφότητας ήταν η απόδοση τιμής στον προστάτη άγιο, αλλά αυτή η τυπικά λατρευτική εκδήλωση δεν αποτελούσε παρα το επίκεντρο μιας έντονης και πολύπλευρης θρησκευτικής και κοινωνικής δραστηριότητας. Θα μπορούσε μάλιστα να λεχθεί χωρίς υπερβολή, ότι ήταν ο αποδεκτός λόγος για την ανάπτυξη αυτής της συλλογικής και της συνακόλουθης ατομικής δραστηριότητας. Η αδελφότητα διέθετε δικό-της βωμό (*altare*), επώνυμο του προστάτη άγιου, σε κάποιο ενοριακό ναό ή σε ειδικές περιπτώσεις ιδιόκτητο ναό, καθώς και λάβαρο με την εικόνα του προστάτη άγιου. Τηρούσε επίσημο βιβλίο (*mariegola*), όπου ήταν καταγραμμένα το χρονικό της ίδρυσης, το καταστατικό, ο κατάλογος των μελών και οι κυριότερες αποφάσεις της γενικής συνέλευσης, καθώς και αποφάσεις των πολιτικών αρχών που αφορούσαν στις αδελφότητες γενικά ή στη συγκεκριμένη αδελφότητα ειδικά. Κυρίαρχο όργανο ήταν η γενική συνέλευση (*capitolo*), που με δημοκρατικές διαδικασίες εξέλεγε τα μέλη του προεδρείου (*banca*), τους άλλους αξιωματούχους και τους ιερείς. Τα αναλυτικά πρακτικά των γενικών συνελεύσεων καταγράφονταν σε ειδικά βιβλία (*capitolari*).

Παράλληλα με τη συλλογική προσευχή και λατρεία, τις καθιερωμένες επίσημες συναδελφικές γιορτές, τις συνεστιάσεις, τη συμμετοχή σε λιτανείες, τα μέλη της αδελφότητας είχαν την υποχρέωση να συνοδεύουν στην ταφή τους αδελφούς που πέθαιναν και να μετέχουν στις λειτουργίες που γίνονταν για την ανάπαυση της ψυχής-τους, να συντρέχουν τους αδελφούς που ήταν άποροι, άρρωστοι ή ανίκανοι για δουλειά, καθώς και τους συγγενείς όσων είχαν πεθάνει, φροντίζοντας ιδιαίτερα για την οικονομική ενίσχυση των χηρών και την αποκατάσταση των ορφανών. Σε μεταγενέστερους χρόνους πολλές αδελφότητες ίδρυσαν και συντηρούσαν νοσοκομεία για την περίθαλψη των άρρωστων μελών-τους. Από την άποψη αυτή οι αδελφότητες παίρνουν την πρωτοβουλία και επωμίζονται ένα τεράστιο κοινωνικό έργο σε μια εποχή που η πολιτεία δεν είχε συμπεριλάβει την κοινωνική μέριμνα στους στόχους-της. Το κοινωνικό έργο των αδελφοτήτων δεν περιοριζόταν αποκλειστικά στην κάλυψη των μελών-τους. Υπήρχαν μάλιστα αδελφότητες που είχαν βάλει για κύριο σκοπό-τους την προσφορά στο κοινωνικό σύνολο είτε σε επίπεδο θεωρητικό (προσευχή και μετάνοια), είτε σε επίπεδο έμπρακτης συγκεκριμένης συμπαράστασης και

προσφοράς (παρηγορητική συνοδεία μελλοθανάτων, περίθαλψη απόρων και ασθενών σε ιδρύματα που συντηρούσαν οι αδελφότητες, απελευθέρωση αιχμαλώτων κ.λπ.). Τον 15ο αιώνα ο θεσμός των αδελφοτήτων είχε γενικευτεί σε βαθμό που όλος σχεδόν ο πληθυσμός ήταν οργανωμένος σ' αυτές¹.

Ενώ οι συντεχνίες της Βενετίας υπάγονταν στη δικαιοδοσία ειδικής αγρονομικής υπηρεσίας, των *Justiciarii*, που ασκούσαν αυστηρό έλεγχο στη λειτουργία του σωματείου, οι θρησκευτικές αδελφότητες ιδρύονταν με άδεια του Συμβουλίου των Δέκα και υπάγονταν για διοικητικό έλεγχο στην υπηρεσία των *Provveditori di Comun*. Με τον τρόπο αυτό η κρατική αρχή αναγνώριζε την ύπαρξη ενός νομικού προσώπου υπεύθυνου και υπόλογου για τη συλλογική δραστηριότητα των μελών-του, αλλά ταυτόχρονα καθόριζε τα πλαίσια λειτουργίας και αστυνόμευε την όλη δράση του σωματείου. Παρ' όλα αυτά δεν έλειψε το φαινόμενο της λαθραίας σύστασης και λειτουργίας αδελφοτήτων. Τον 18ο αιώνα υπήρχαν στη Βενετία 200 αναγνωρισμένες αδελφότητες, ενώ παράλληλα λειτουργούσαν λαθραία 157, που κλείστηκαν το 1764 από το Συμβούλιο των Δέκα².

Οι αναλογίες και οι κοινές αναφορές που υπάρχουν ανάμεσα στις βενετικές θρησκευτικές αδελφότητες και σ' εκείνες που ιδρύθηκαν στα Ιόνια νησιά είναι ιδιαίτερα εύγλωττες. Τόσο η ορολογία που χρησιμοποιείται στα νησιά, όσο και η δομή του θεσμού αντικαθρεφτίζουν το βενετικό πρότυπο. Σ' αυτό άλλωστε αναφέρεται και η λαϊκή μνήμη που διατήρησε συνεκδοχικά τους εξελληνισμένους όρους καπίτουλο στη Ζάκυνθο³ και σκόλα στην Κέρκυρα και στη Λευκάδα⁴ δίνοντάς-τους την έννοια του λάβαρου συντεχνίας. Βέβαια ο θεσμός

1. Η σχετική βιβλιογραφία είναι ευρύτατη για μια πρώτη προσέγγιση του θέματος παραπέμπω στο κλασικό δίτομο έργο του G. M. M o n t i, *Le confraternite medievali dell'alta e media Italia*, Βενετία 1927, καθώς και στον τόμο *Movimento dei Disciplinati nel settimo centenario dal suo inizio (Perugia 1960)* [= Bollettino della Deputazione di Storia Patria per l'Umbria, Appendice 9], Σπολέτο 1962.— Για τις βενετικές αδελφότητες και τον κοινωνικό-τους ρόλο βλ. ειδικότερα P o m p e o G. M o l m e n t i, *La storia di Venezia nella vita privata dalle origini alla caduta della Repubblica*, τόμ. Α', Μπέργαμο 1927, σελ. 141-168 (*Le consorterie delle arti e le "scuole" di devozione*) και Brian Pullan, *Rich and Poor in Renaissance Venice. The social institutions of a Catholic State to 1620*, Οξφόρδη 1971 (ιδιαίτερα το πρώτο μέρος *The Scuole Grandi*, σελ. 33 κ.π.υ.— Βλ. επίσης G i o v a n n i M a r a n g o n i, *Le Associazioni di mestiere nella Repubblica Veneta (cittuarìa-farmacia-medicina)*, Βενετία 1974.

2. V e t t o r S a n d i, *Principj di Storia Civile della Repubblica di Venezia. Dall'anno di N.S. 1700 sino all'anno 1767*, τόμ. Ι', Βενετία 1772, σελ. 365.

3. Ν τ ί ν ο υ Κ ο ν ό μ ο υ, *Ναοί και Μονές στη Ζάκυνθο*, Αθήνα 1964, σελ. 10.— Πρβλ. Λ ε ω ν ί δ η Χ. Ζ ώ η, *Λεξιόν Ιστοριζόν και Λαογραφιζόν Ζακύνθου*, τόμ. Β', Αθήνα 1963, σελ. 195 (λ. καπίτουλο).

4. Κ. Γ. Μ α χ α ρ ά, *Η Λευκάδα επί Ενετοκρατίας, 1684-1797*, Αθήνα 1951, σελ. 130 και Τ ο υ ΐ δ ι ο υ, *Ναοί και Μοναί Λευκάδος*, ό.π., σελ. 11-12.

δεν ήταν ολότελα άγνωστος και στη βυζαντινή Ελλάδα, όπως μαρτυρεί η περίπτωση της αδελφότητας της «Παναγίας της Ναυπακτιώτισσας» που είχε ιδρυθεί τον 11ο αιώνα στη Θήβα¹. Επίσης είναι γνωστός και σε άλλες λατινοκρατούμενες ελληνικές περιοχές· στον 13ο αιώνα ανάγεται η ίδρυση της λατινικής «Αδελφότητας του Αγιωτάτου Σώματος του Χριστού» (*Confraternita del Santissimo Corpo di Cristo*) στη Νάξο², ενώ τον 15ο αιώνα μαρτυρείται ύπαρξη πολυάνθρωπης αδελφότητας Ελλήνων στη Μεθώνη³.

Όπως στη Βενετία, έτσι και στα βενετοκρατούμενα Ιόνια νησιά ο πληθυσμός οργανώθηκε σε αδελφότητες, τόσο στα αστικά κέντρα όσο και στους αγροτικούς οικισμούς. Ακριβή ποσοτικά στοιχεία δεν υπάρχουν, αλλά φαίνεται ότι οι περισσότεροι από τους ναούς που είχαν χρήση ενοριακή ανήκαν σε αδελφότητες, έτσι που οι έννοιες συναδελφικού και ενοριακού ναού να συμπίπτουν. Στα Ιόνια νησιά οι αδελφότητες δεν ανέπτυξαν —τουλάχιστον όσο είναι δυνατό να διαπιστωθεί— ιδιαίτερα μεγάλη κοινωνική δράση, έχοντας περιορίσει τη δραστηριότητά τους στο καθαρά πνευματικό πεδίο. Οπωσδήποτε υπάρχουν ενδείξεις ότι άσκησαν κοινωνικό έργο είτε σε συναδελφικά πλαίσια είτε και έξω από αυτά. Είναι φανερό ότι η ύπαρξη του θεσμού εξυπηρετούσε τις πνευματικές, αλλά και άλλες πρακτικότερες ανάγκες του πληθυσμού. Μέσα από αυτές έβρισκε διέξοδο η ανάγκη των ατόμων για συλλογική δράση και για κοινωνική αλληλεγγύη. Από την άλλη μεριά η ξένη διοίκηση μετέθετε στις αδελφότητες τη φροντίδα και την οικονομική επιβάρυνση για την οργάνωση της ενορίας, την ίδρυση και τη συντήρηση του ναού, καθώς και την οικονομική ενίσχυση των εφημερίων. Από άποψη πολιτική ο θεσμός αυτός δημιουργούσε πυρήνες ελεγχόμενης αυτοδιαχείρισης του πληθυσμού, που παρείχαν τις προϋποθέσεις για μια ενεργότερη συμμετοχή των ατόμων στις κοινωνικές διαδικασίες, αλλά ταυτόχρονα εξασφάλιζε στη διοίκηση τη δυνατότητα αστυνόμευσης του πληθυσμού με την άσκηση άμεσου πάνω στην αδελφότητα και έμμεσου μέσα από την αδελφότητα ελέγχου της ατομικής και της συλλογικής δραστηριότητας των ατόμων. Ίσως δεν θα ήταν ιδιαίτερα τολμηρό να λεχθεί,

1. Βλ. C. A. Garufi, *I Capitoli della Confraternita di S. Maria di Naupactos (1048, 1060-1068) conservati nella R. Capella Palatina di Palermo*, *Bullettino dell'Istituto Storico Italiano*, 31 (1910), σελ. 73-97.— Ν. Βέη, *Η μονή του Οσίου Λουκά του Στειριώτου και η εκκλησιαστική κοινότητα της Παναγίας της Ναυπακτιώτισσας...*, *BNJ* 11 (1935), σελ. 179-192^δ (ιδιαίτερα στις σελ. 181-188).— J. Nesbitt-J. Witta, *A Confraternity of the Comnenian Era*, *BZ* 68 (1975), σελ. 360-384.

2. Βλ. Γωάννου Ν. Δελλα-Ρόζα, *Η Καπέλλα Καζάτζα, η Αδελφότητα και η Εμπορική Σχολή Νάξου*, *Βεπτηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 4 (1964), σελ. 439-468.

3. *Archivio di Stato di Venezia, Senato, Mar*, reg. 1, φ. 230^v (23 Απριλίου 1444). Πρβλ. F. Thiriet, *Régestes des délibérations du sénat de Venise concernant la Roumanie*, τόμ. Γ', Παρίσι-Χάγη 1961, αρ. 2642, σελ. 110-111.

ότι σ' αυτό τον θεσμό διαφαίνονται τα σπέρματα νεότερων πολιτικών αντιλήψεων που οδήγησαν στη σύλληψη της ιδέας του «σωματειακού κράτους».

Σ' αυτή τη σύντομη εισαγωγική μελέτη προσπάθησα να παρουσιάσω σε πολύ γενικές γραμμές ένα θεσμό που διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην οργάνωση της κοινωνίας των νησιών του Ιονίου στην περίοδο της βενετικής κυριαρχίας. Οπωσδήποτε στην επεξεργασία του θέματος έγιναν ορισμένες γενικεύσεις που διευκόλυναν την έκθεση και την εξέταση του αντικειμένου, αλλά αφήνουν περιθώρια για παραπέρα ανάλυση. Άλλωστε η έρευνα του θέματος δεν έχει εξαντληθεί. Βασική προϋπόθεση για τη συστηματική μελέτη του θεσμού είναι η αναζήτηση και η έκδοση των ιδρυτικών πράξεων και των καταστατικών των αδελφοτήτων. Η αρχειακή έρευνα έχει να αποδώσει πολλά. Εξάλλου είναι απαραίτητο να μελετηθεί ο θεσμός αυτός κάτω από το πολύπλευρο πρίσμα ενός διεπιστημονικού προβληματισμού.

Ν. Γ. ΜΙΟΣΧΟΝΑΣ